

ELMA KORIĆ
(Sarajevo)

OBJEKTI VAKUFA ČLANOVA PORODICE SOKOLOVIĆ OD BALKANA DO BLISKOG ISTOKA

Sažetak

Balkan i Bliski Istok su dvije regije koje su tokom više od četiri stoljeća dijelile zajedničku historiju prožetu osmanskom upravom i utjecajima. Osmanski upravitelji u balkanskim i arapskim pokrajinama ostavili su svoj jedinstven pečat u kulturnom i urbanom krajoliku bivših osmanskih pokrajina kako na Balkanu tako i u arapskim zemljama. Među njima članovi bosanske porodice Sokolović zauzimaju značajno mjesto. Istaknutiji predstavnici ove porodice, veziri, beglerbegovi, sandžakbegovi, nekada samostalno, a nekada po direktnim instrukcijama Porte, objekte svojih vakufa podizali su planski na određenim, strateški značajnim punktovima, odnosno bitnijim lokalitetima na prometnim trgovačkim i hodočasničkim rutama, od srednje Evrope pa sve do mjesta muslimanskog hodočašća u Hidžazu. Izgradnjom vakufskih građevina vršili su trans-regionalno investiranje tako da su u osmanskom periodu ti međusobno udaljeni krajevi bili povezani istim specifičnim objektima vizuelne kulture islamskog svijeta u osmanskim stilu. Ovaj rad nudi tekstualne podatke te podatke u vidu karti na kojima su predstavljeni objekti njihovih vakufa, s ciljem vizuelizacije rezultata djelovanja navedenih ličnosti.

Gljučne riječi: historija, Osmanska država, Bosna, Bliski Istok, Mehmed-paša Sokolović, porodica Sokolović, vakufski objekti, nove tehnologije

Balkan i Bliski Istok su dvije regije koje su tokom više od četiri stoljeća dijelile zajedničku historiju prožetu osmanskom upravom i utjecajima. U međuvremenu, sve do danas, osmanska ostavština sa tih prostora različito je interpretirana i percipirana. U proteklim decenijama pojavile su se studije koje istražuju različite kulturne, religijske i političke aspek-

te osmanskog naslijeđa u obje oblasti. Međutim, nedostaju obuhvatnije komparativne studije koje se bave zajedničkim karakteristikama osmanske ostavštine Balkana i Bliskog Istoka, istovremeno osvjetljavajući njihove jedinstvene zajedničke kulturološke aspekte.¹ Osim toga u posljednje vrijeme, uz nove metodološke pravce, i u polju humanističkih nauka primjenjuju se različite nove tehnologije.² Tako je i među historičarima osmanistima primijetan porast interesa za praktičnu upotrebu geoinformacijskih sistema u historijskim istraživanjima, čime se nudi mnoštvo novih načina prezentiranja podataka, te kao izlazni produkt naučnog rada, uz tekstualni dio nastaju i karte izrađene u nekom od tih sistema.³ Budući da arhivski izvori osmanskog porijekla pružaju sasvim dovoljno informacija za sačinjavanje baze podataka navedenih objekata, ovaj rad ima za cilj evidentirati vakufske objekte koje su podizali članovi porodice Sokolović diljem Osmanskog carstva, te ih prikazati zajedno na jednoj georeferenciranoj karti. Na taj način vizuelno će biti predstavljeno na koji način su ti udaljeni krajevi Osmanske države povezani istim specifičnim objektima vizuelne kulture islamskog svijeta u osmanskom stilu.

OBJEKTI SOKOLOVIĆA NA BALKANU I U ANADOLIJI

Osmanski upravitelji u balkanskim i arapskim pokrajinama ostavili su svoj jedinstven pečat u kulturnom i urbanom krajoliku bivših osmanskih pokrajina, kako na Balkanu tako i u arapskim zemljama.

- ¹ Eyal Ginio and Karl Kaser, "Introduction: Towards a Comparative Study of the Balkans and the Middle East", u: *Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean: the Balkans and the Middle East Compared*. eds. Eyal Ginio and Karl Kaser, Jerusalem: The Forum for European Studies, 2013, 3-21.
- ² Ian N. Gregory, *A place in history: A guide to using GIS in historical research*. 2nd Edition, Belfast, 2005; Jack B. Owens, "Toward a Geographically-Integrated, Connected World History: Employing Geographic Information Systems (GIS)", *History Compass* 5, no. 6 (2007), 2014-2040.
- ³ Up. Caroline Finkel, "Afterword" in: *The Frontiers of the Ottoman World*, ed. by A.S. Peacock, British Academy 2009., Amy Singer, "The Ottoman Balkans and the Middle East Compared: How Might This Be Accomplished?", in: Eyal Ginio and Karl Kaser (eds.), *Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean: the Balkans and the Middle East Compared*. Jerusalem: The Forum for European Studies, 2013, 23-40; Michael Polczynski and Mark Polczynski, "A Microsoft Excel Application for Automatically Building Historical Geography GIS Maps", in: *Transactions in GIS*, 2013, 17(1), 148-157; Amy Singer, "Introducing the Ottoman" *Gazetteer and Open Ottoman*, *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 3, No. 2 (Nov. 2016), 407-412.

Među njima, članovi bosanske porodice Sokolović zauzimaju značajno mjesto. Jedinstvena vizija velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića o komunikacijama na prostranom području Osmanske države bila je u skladu sa osmanskim težnjama za ponovnim ujedinjenjem defragmentirane bivše teritorije Rimskog carstva. Veliki vezir, kao i ostali njegovi srodnici i saradnici iz porodice Sokolović, ulagali su sredstva za razvoj infrastrukture u oblastima u kojima su se po dužnosti nalazili i boravili, a koje su se prostirale od zaleđa Jadranskog mora na Balkanu i središnje Mađarske pa do Krima, Anadolije, Iraka, Sirije, Egipta i Sjeverne Afrike. U svrhu vizuelizacije rezultata djelovanja navedenih ličnosti, ovaj rad nudi podatke koji su predstavljeni tekstualno i u vidu karte na kojoj su predstavljeni objekti njihovih vakufa.

Zadužbine Mehmed-paše Sokolovića

Zadužbine Mehmed-paše Sokolovića markirale su teritorij Osmanskog carstva trajnim zapisom u kolektivnoj memoriji koji asocira na njegov život i karijeru. I sam geostrateški položaj vakufskih objekata ukazuje na njegovu vizionarsku preokupaciju komunikacijama i konekcijama unutar Carstva. Ta vizija manifestirala se i u njegovim nerealiziranim državnim projektima, a jedan od njih je prokopavanje Sueckog kanala i kanala koji bi povezivao rijeke Volgu i Don.⁴ Objekti njegovih vakufa bili su locirani duž glavnih trgovačkih ruta koje su povezivale Srednju Evropu sa Bliskim Istokom, odnosno mjestima muslimanskog hodočašća u Hidžazu (Mekka i Medina). Među tim objektima različitih namjena bilo je sedam džamija, sedam mesdžida, dvije medrese, osam mekteba, tri tekije, tri zavije, više hanova, karavansaraja, bezistana, mostova, vodovoda, česmi, bolnica. Sve te građevine, osim što su imale veliku ulogu u razvoju privrede, širenju islama, obrazovanju i općem poboljšanju uvjeta života, predstavljali su i simboličke markere opsega osmanske teritorije. Njegove zamisli pratio je i realizirao znameniti arhitekata osmanskoga doba, Mimar Sinan.⁵

⁴ Više u: Giancarlo Casale, *The Ottoman age of Exploration*, Oxford University Press, 2010; Dimitris Kastritsis, "Feridun Beg's *Münşe-âtü 's-Selâtin* (Correspondence of Sultans) and Late Sixteenth-Century Ottoman Views of the Political World", u: *Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space*, ed. by Sahar Bazzaz et al., *Center for Hellenic Studies, Washington*, 2013, 91-110.

⁵ Više u: Aptullah Kuran, *Sinan: The Grand Old Master of Ottoman Architecture*, Institute of Turkish Studies, Washington, Ada Press Publishers, Istanbul, 1987; Gülru Necipoğlu, *The age of Sinan: Architectural culture in the Ottoman Empire*, London, 2005.

Jedno od djela Mimar Sinana jeste kompleks Mehmed-paše i sultanije Ismihan u kvartu Kadirga u Istanbulu. Sastoji se od džamije, medrese, tekije, dućana i česmi. Za izdržavanje spomenutog kompleksa sultanija Ismihan je uvakufila prihode od određenih sela i oranica koje joj je 1568. godine poklonio njen otac sultan Selim II (vladao od 1566 do 1574). Džamija i medresa koje dijele isto dvorište sa šadrvanom, dovršene su 1572. godine. Tekija je dovršena nešto kasnije, nakon 1574. godine. Neki dijelovi kompleksa koji su spomenuti u vakufnami, dva karavansaraja, četrnaest dućana, zgrada sa pekarom i petnaest soba, kao i dvor na Kadirgi u kojem su jedno vrijeme živjeli Mehmed-paša i sultanija Ismihan, koji danas više ne postoje.⁶

Mimar Sinan projektant je i Mehmed-pašine džamije u dijelu Istanbula koji se naziva Azapkapı.⁷ Mehmed-paša je dao podići navedenu džamiju upravo na spomenutoj lokaciji u blizini brodogradilišta kao uspomenu na uspješno obnovljenu flotu nakon poraza kod Lepanta. Iz Venecije je za potrebe džamije naručio osam velikih lusterata od murano stakla. Uz džamiju je sagradio i mekteb i vodovod, te dvije kuće u kojima su trebali stanovati imam i mujezini.⁸

Kompleks bračnog para Mehmed-paše i sultanije Ismihan u Istanbulu u kvartu Eyüp, koji se sastojao od medrese, *daru-l kurra*, turbeta i česme, projektovao je Mimar Sinan. Turbe, medresa i česma su podignute 1568/69., a *daru-l kurra* 1579. godine. Turbe je Mehmed-paša podigao prije svoje smrti, a nakon prerane smrti svojih sinova. U turbetu se nalazi osamnaest drvenih sarkofaga u kojima su sahranjeni Mehmed-pašini sinovi, kćeri i unuci.⁹

Mehmed-pašin kompleks u Lüleburgazu također je dovršen u drugoj polovini XVI stoljeća, oko 1569/70. godine. Projekt izgradnje kompleksa realizirali su glavni arhitekta Mimar Sinan i članovi organizacije specijalnih dvorskih arhitekata. Najvjerovatnije na zahtjev samog Mehmed-paše, Mimar Sinan koncipirao je ovaj kompleks kao odmorište (*menzil*). Međutim, pored toga, Mehmed-paša je želio ovo mjesto učiniti posebno

⁶ M. Baha Tanman, "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi: İstanbul'da XVI yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen külliye", Türkiye Diyanet Vakfı (dalje: TDV) *İslam Ansiklopedisi*, 2009, c. 37, 360-363.

⁷ Semavi Eyice, "Azapkapı Camii: İstanbul'da Unkapanı Köprüsü'nün Şişhane tarafındaki ayağı yanında XVI yüzyıla ait damı", TDV *İslam Ansiklopedisi*, 1991, c. 4, 309-310.

⁸ G. Necipoğlu, *The age of Sinan*, 362-367.

⁹ Sevgi Parlak, "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi: İstanbul Eyüp'te XVI yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen külliye", TDV *İslam Ansiklopedisi*, 2009, c. 37, 358-359.

privlačnim za naseljavanje, tako da je podigao i medresu, mekteb, doveo vodu te na taj način formirao okružje koje je privlačilo naseljenike iz bliže i dalje okolice. Sa obje strane historijskog puta Istanbul-Edirne-Srednja Evropa, koji je tuda prolazio, podigao je pedeset devet dućana koji su formirali arasta-bazar. Sa južne strane kompleksa nalaze se džamija, medresa, mekteb, a sa sjeverne karavansaraj, imaret i kožara. Dvostruki hamam nalazi se na istoku, kuće podignute za službenike i česma na zapadu, dok se most nalazi na nešto udaljenijoj tekućici.¹⁰

Mehmed-pašin kompleks u Havsi (Edirne) podignut je u drugoj polovini XVI stoljeća. Prema jednom natpisu koji nije sačuvan do danas, a koji spominje Evlija Čelebi, kompleks su sačinjavali džamija, medresa, arasta bazar, han, imaret, dvostruki hamam, tekija, most, česma i mekteb, a završen je 1576/77. godine. Do danas su ostali očuvani džamija, kube araste, hamam, mesdžid-tekija i česma na uglu.¹¹ Mehmed-paša je spomenuti kompleks dao sagraditi kao uspomenu na svoga sina Kurd-bega, djelomično od njegove ostavštine.¹²

Mehmed-pašin kompleks u Payasu također je podignut u drugoj polovini XVI stoljeća. Obalsko mediteransko mjesto Payas u vrijeme krstaških ratova bilo je poznato kao odmaralište na "svetom putu" te je zbog toga bilo dobro utvrđeno. Pod osmansku upravu dospio je 1516. godine i od tada je predstavljao jednu od najvažnijih tački na putu hadžija ka Hidžazu. Prema arhivskim izvorima, izgradnja Mehmed-pašinog kompleksa u Payasu započela je 1567. godine, završena 1574., dok su neki radovi trajali i do 1580. godine. Osim kompleksa koji je obuhvatao džamiju, karavansaraj, mekteb, hamam, hanikah, imaret, u gradu su se nalazile i dvije tvrđave, skela-carina, most, mlinovi. Voda je dovedena sa obližnjih planina te je u periodu od desetak godina formiran jedan potpuno novi grad sa brojnim radnim mjestima. Mehmed-paša je i dodatno podsticao naseljavanje stanovništva u novi grad dajući im poreske

¹⁰ Mehmet Fatih Müderrisoğlu, "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi: Lüleburgaz'da XVI yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen külliye", TDV *İslam Ansiklopedisi*, 2009, c. 37, 363-364.

¹¹ Mehmet Fatih Müderrisoğlu, "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi: Edirne Havsa'da XVI yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen menzil külliyesi", TDV *İslam Ansiklopedisi*, 2009, c. 37, 359-360.

¹² Prema historijskim izvorima Kurd-beg je obnašao funkciju sandžakbega Hercegovačkog sandžaka od oktobra 1571. do aprila 1572. godine. U dubrovačkim izvorima navodi se kao "sin Mehmed-paše Sokolovića." Toma Popović, "Spisak hercegovačkih namesnika u 16. veku", *POF* 16-17/1966-67, Sarajevo, 1970, 93-99, 89 na osnovu *HAD*, Cons. Rog. LX, 210. Više o spomenutom kompleksu pogledati u: G. Necipoğlu, *The age of Sinan*, 444-446.

olakšice za derbendžijsku službu koju su obavljali. U Payasu se nalazilo i najveće osmansko brodogradilište na Mediteranu.¹³

Među Mehmed-pašinim zadužbinama na Balkanu impresivan je bio karavansaraj u Beogradu. Prema opisu koji pruža Evlija Čelebija u svome *Putopisu* iz sredine XVII stoljeća, radilo se o karavansaraju sa “šezdeset prostorija, na spratu i u prizemlju, sa odžacima, ognjištima, stajama za kamile, sa konjušnicama i dvorištima, a sazidan je od tvrdog materijala kao tvrđava. Ima gvozdenu kapiju. Njegovi vratari i noćni čuvari svako veče zalupaju u bubanj pa onda zatvore kapiju. Hronostih nad njegovom kapijom glasi: *Otišli su svi koji su konačili u ovom karavansaraju.*”¹⁴ Danas u tom gradu postoji još samo česma Mehmed-paše na Kalemegdanu.¹⁵ Evlija Čelebija spominje još i Mehmed-pašin hamam u Beogradu.¹⁶

Ni u Bečkereku (Zrenjanin) danas više nema traga objektima vakufa Mehmed-paše Sokolovića iako se radilo o čvrsto građenim objektima kako to u svome *Putopisu* navodi Evlija Čelebija prilikom opisa spomenutog grada.¹⁷

Najpoznatija građevina Mehmed-pašinog vakufa na prostoru Bosne i Hercegovine jeste most na rijeci Drini u Višegradu.¹⁸ Most je djelo najpriznatijeg osmanskog arhitekta Mimara Sinana.¹⁹ Prolazeći kroz Više-

¹³ Mehmet Fatih Müderrisoğlu, “Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi: Payas’ta XVI yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen menzil külliyesi”, TDV *İslam Ansiklopedisi*, 2009, c. 37, 364-366; *Isti*, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu Akdeniz’deki İskelesi Payas ve Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi”, 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, Ankara, 1995, II, 513-524.

¹⁴ Evlija Čelebi, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentare napisao Hazim Šabanović, Sarajevo, 1979, 88. (dalje: E. Čelebi, *Putopis*).

¹⁵ Evlija Čelebija je zapisao: “Natpis na česmi Mehmed-paše Sokolovića koja se nalazi u opkopu Gornjeg grada glasi: *Ovu visoku česmu obnovi dobrotvor Mehmed-paša. 984. (1576/77.)*” E. Čelebi, *Putopis*, 87.

¹⁶ E. Čelebi, *Putopis*, 90.

¹⁷ “Svi hanovi, džamije, hamami, imareti, medrese, tekije, škole, mesdžidi, i svi dućani i bazari u čaršiji, ukratko, sve građevine u ovoj varoši svojina su vakufa mudrog Mehmed-paše Sokolovića. Građene su od čvrstog materijala i pokrivene olovom.” E. Čelebi, *Putopis*, 541.

¹⁸ O mostu opširnije u: Alija Bejtić, *Sokolovićeve most na Drini*, Sarajevo, 1942; Džemal Čelić, “Obnova Sokolovićeve mosta u Višegradu”, *Naše starine* I, Sarajevo, 1953, 177-181; Mehmed Mujezinović, “Obnova natpisa na Sokolovićeve mostu u Višegradu”, *Naše starine* I, Sarajevo, 1953, 183-188.

¹⁹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa’da Osmanlı Mi’mârî Eserleri: Yugoslavya*, III cild, 3. Kitap, 1981, 496-512 (dalje: E. H. Ayverdi, *Avrupa’da Osmanlı Mi’mârî Eserleri*); Semavi Eyice, “Drina Köprüsü: Bosna-Hersek’te Vişegrad’da Sadrazam Sokullu

grad Evlija Čelebija je zapisao: “U ovom gradu na rijeci Drini nalazi se veliki most na jedanaest okana. Svaki mu je pojedini svod kao zvijezde Kumova slama. Čovjek koji se razumije u arhitekturu i građevinarstvo ostaje zapanjen i zadivljen gledajući taj most.”²⁰ Osim toga, prilikom opisa samog Višegrada, Evlija Čelebija navodi još neke Mehmed-pašine zadužbine: han, hamam, česme i dućane.²¹ Za održavanje mosta, karavansaraja i imareta u Višegradu, Mehmed-paša je uvakufio prihod od zemlje u selu Dušće. To se vidi iz jednog hukma koji je izdat 1119. (1707/8) godine stanovnicima toga sela.²²

U svom rodnom selu Sokolovići, Mehmed-paša je podigao džamiju, mekteb i česmu.²³ Mehmed-pašin most u Trebinju, poznatiji pod nazivom Arslanagića most, jedan je od objekata koji je veliki vezir podigao između 1572-74. godine u spomenu na sina Kasim Kurd-bega koji je obnašao dužnost sandžakbega Hercegovačkog sandžaka. Most je podignut na trgovačkoj ruti koja je vodila od Dubrovnika ka unutrašnjosti i dalje prema Istanbulu. U izgradnji su učestvovali i dubrovački kamenoklesari. Uz most se nalazio i karavansaraj.²⁴ Prema Evliji Čelebiji, jedan “han Kasim-paše, sina Mehmed-paše Sokolovića” nalazio se i u Prijepolju.²⁵

Nakon smrti sultana Sulejmana u Sigetu (1566), Mehmed-paša Sokolović je dao nalog da se uz turbe u koje su bili ukopani unutarnji organi sultana, sagradi džamija. Za vrijeme arheoloških iskopavanja u toku 2016. godine pronađeni su njeni temelji, kao i temelji turbeta i tekije.²⁶ Uz spomenutu džamiju, u dokumentima se spominju i turbe, hanikah i palanka sa pedeset čuvara.²⁷

Mehmed Paşa adına Mimar Sinan'ın yaptığı köprü”, TDV *İslam Ansiklopedisi*, 1994, c. 9, 528-529.

²⁰ E. Čelebi, *Putopis*, 262.

²¹ “Naselje dolje u varoši ima sedam stotina kuća, lijepu džamiju, han velik kao tvrđava, koji može da primi do deset hiljada konja, kamila i mazgi, zatim ima jedan lijep hamam i česme s tekućom vodom. Tu ima tri stotine dućana. Sve su to zadužbine Mehmed-paše Sokolovića.” E. Čelebi, *Putopis*, 262.

²² Alija Bejtić, “Stari trgovački putevi u Donjem Polimlju”, *POF* 22-23/1972-73, Sarajevo, 1976, 163-189, 180.

²³ G. Necipoğlu, *The age of Sinan*, 346.

²⁴ E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mi'mârî Eserleri*, 469-470; G. Necipoğlu, *The age of Sinan*, 444-447.

²⁵ E. Čelebi, *Putopis*, 395.

²⁶ <https://dailynewshungary.com/suleiman-the-magnificents-tomb-discovered-in-hungary/> (accessed: 20.4.2017.)

²⁷ Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defterleri 29, 270.

Vakufski objekti Sinan-bega i Husein-paše Boljanića

Bliski saradnici Mehmed paše Sokolovića bili su i braća Sinan-beg i Husein-paša Boljanić. Oni su bili u rodbinskoj vezi sa Sokolovićem, budući da je Sinan-beg bio zet Mehmed paše, oženjen njegovom sestrom Šemsom. Oko 1570. godine podigao je džamiju u Čajniću “jednu svijetlu džamiju...čije je kube kao u Kabe, mihrab i munara su joj svjetlo nad svjetlom, podigao je u čistoj namjeri i nadi da će biti kod Boga primljena.”²⁸ I Evlija Čelebija daje lijep opis “najljepše i najimpozantnije džamije Sinan-paše, zeta Mehmed-paše Sokolovića, u Čajniću”.²⁹ Iako postoje fotografije spomenute džamije, ovaj opis nam je izuzetno važan s obzirom na to da je džamija srušena u toku agresije na BiH 1992-95. i još uvijek nije obnovljena.³⁰

Sinan-pašin brat, Husein-paša Boljanić oko 1570/71. godine podigao je džamiju u Pljevljima. Pljevlja su u vrijeme osmanske uprave bila značajno administrativno i trgovačko središte te sjedište Hercegovačkog sandžaka od 1576. do 1831. godine.³¹ Evlija Čelebija je tokom svoga boravka u spomenutom gradu za džamiju rekao da je “kao kakva carska džamija.”³²

²⁸ “Vakufnama Sinan-bega, sina Bajram-age, iz 1582.”, prev. Salih Trako u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (15. i 16. vijek)*, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, IV, 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, 200.

²⁹ “To je čista i prostrana bogomolja, u kojoj su mihrab, minber i mahfil umjetnički izrađeni. Kad zraci žarkog sunca upru u njene prozore od kristala, nedžefskog i muranskog stakla, postane vrlo svijetla. Spoljne sofe pokrivaju tri plave i okrugle kupole. Ali joj je dvorište (*harem*) tijesno. Ova džamija ima tako skladan visok i vitak minaret s koga se uči ezan da, kada je pažljivo pogleda, čovjek koji je upućen u arhitekturu ostaje zapanjen i od velikog divljenja uzvikne: “Bog je blagoslovio!” Postaviti temelj ovoj džamiji i podignuti ovakav bilalovski minaret na onako tijesnom i strmenitom terenu prevazilazi ljudsku moć. Oko džamijskog dvorišta se nalaze dažke sobe, a na sredini harema šadrvan tako lijep da se mora pogledati. Iz njega mlazevi skaču uvis, a pravovjerni obavljanjem abdesta iz hanefijskih slavina izražavaju svoju pokornost Gospodaru svih gospodara. Iznad džamijske kapije nalazi se natpis, napisan i pozlaćen u stilu Hasana Karahisarije.” E. Čelebi, *Putopis*, 401.

³⁰ U julu 2016. godine položen je kamen temeljac za ponovnu izgradnju džamije.

³¹ Toma Popović, “Kad je sedište hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Pljevlje”, *POF* 10-11, Sarajevo, 1961, 267-271; Behija Zlatar, Enes Pelidija, “Prilog kulturnoj historiji Pljevalja: Zadužbine Husein-paše Boljanića”, *POF* 34/1984, Sarajevo, 1985, 115-128.

³² Detaljan opis džamije u: E. Čelebi, *Putopis*, 397-398.

Vakufi Mustafa-paše Sokolovića

Vakufi budimskog beglerbega Mustafa-paše Sokolovića obuhvataju više od dvjesto šezdeset objekata među kojima je bilo trinaest džamija i mesdžida, devetnaest hamama, sedamnaest hanova i karavansaraja, dvije medrese, dvije kožare, trideset pet mlinova, jedan most i više od sto dvadeset tri dućana koji su se nalazili na tlu današnje Mađarske, Rumunije, Slovačke, Hrvatske i Bosne i Hercegovine.³³ Od njegovih brojnih zadužbina, od kojih su u Budimu bile dvije džamije, tri mesdžida, četiri banje, četiri karavansaraja, medresa, han, mlin, kožara, vinograd, dvije osnovne škole te više od pedeset sedam dućana, danas postoji još samo njegov hamam u Budimpešti i kula u sigetskoj tvrđavi.³⁴ Na tlu Mađarske u Pečuhu jednu džamiju je izgradio i Jakovali Hasan paša, koji je bio Mustafa-pašin sestrić, koji se u jednom pismu upućenom palatinu 1634. godine i sam potpisuje kao Sokolović (*Sokolovitt*).³⁵

Mustafa-paša je ranije, dok je bio sandžakbeg Bosne, u periodu između 1555. i 1557. godine, na čvorištu značajnijih trgovačkih ruta u istočnoj Bosni, utemeljio kasabu Rudo sagradivši džamiju, mekteb, karavan-saraj, most na Limu, javno kupatilo, mlin s četiri vitla, dvije stube s kožarskim dućanima i više drugih dućana.³⁶

Vakufski objekti Ferhad-paše Sokolovića

I Ferhad-paša Sokolović je, u vrijeme dok je bio budimski beglerbeg, našao vremena da ostavi svoj pečat na arhitekturi Mađarske. U Pečuhu je podigao kompleks građevina koji se sastojao od džamije, tekije i hamama. Ferhad-pašin hamam je uništen veoma davno, tako da su tokom

³³ Gy. Káldy-Nagy, "Budín Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578)", *Bellekten*, TTK Yayınları, Ankara 1990, sayı 210, 649-663; Adrien Papp, "Building and builder: Constructions under Sokollu Mustafa Pasha's reign in medieval Buda", u: *The art of the islamic world and the artistic relationships between Poland and islamic countries*, ed. Beata Biedrońska-Słota et al. Krakow, 2011, 75-83.

³⁴ Mehmet Emin Yılmaz, Günel Gökçe, "Sâhib'ül-Hayrât Makbûl (Sokollu) Mustafa Paşa", *OTAM*, 38 / Güz 2015, 219-252. U radu su doneseni podaci na osnovu Mustafa-pašine vakufname i istraživanja na terenu.

³⁵ Balazs, Sudar, "Tko je bio Hasan-paša Jakovali?", *Scrinia Slavonica* 9 (2009), 398-406.

³⁶ "Vakufnama Kara Mustafa-paše Sokolovića iz 1555. godine o osnivanju grada Rudo", prev. Nedim Filipović, u: *Rudo, Spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade*, 1971, 173-177; Alija Bejtović, "Rudo i rudski kraj kroz vijekove", u: *Rudo, Spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade*, 1971, 179-226.

iskopavanja 1984. godine pronađeni samo zidovi podruma.³⁷ Iako nije pronađena posebna Ferhad-pašina vakufnama za spomenute objekte, većina mađarskih historičara i arheologa koji su se bavili ovim pitanjem, slažu se sa tim da je jedini značajan Ferhad-paša iz ovog perioda, koji je mogao podići navedene građevine upravo Sokolović.³⁸

Iz Ferhad-pašine vakufname saznajemo da je samo u Banjoj Luci njegov vakuf brojao preko dvjesto šesnaest objekata.³⁹ Na značajnijim trgovačkim rutama podigao je i hanove kao besplatna konačišta u Livnu, Ravnom, Dobrunu, Sogubini, Kratovu i Svinjaru. Dobrun je još u srednjem vijeku, a i u osmanskome periodu bio važna raskrsnica puteva za Užice, Valjevo i Beograd, za Višegrad i Sarajevo, za Rudo i preko Rudog sve do mora, za Novu Varoš, Sjenicu, Novi Pazar i dalje do Skoplja i Istanbula, te za Prijepolje i preko toga mjesta opet do mora. Bejtović je utvrdio da su Sogubina i Kratovo lokaliteti sela u okolini Nove Varoši, na samoj trasi carigradskog druma “što znači da je Ferhad-paša radio na poboljšanju prometa samom glavnom kontinentalnom saobraćajnicom.”⁴⁰ Osim toga, Osmanska vlast u dalmatinskom zaleđu nastojala je revitalizirati ona srednjovjekovna naselja koja su imala izuzetan značaj za državu. Po nalogu sultana, Ferhad-paša je džamije i druge popratne objekte podigao i u Zemunik i Hrvacama.⁴¹ Razvoj tvrđava Zemunika i Klisa potenciran je iz vojno-strateških razloga, zatim trgovačkih središta Skradina i Makarske, te saobraćajnih, kao što

³⁷ Balázs Sudár, “Baths in Ottoman Hungary”, *Acta Orientalia*, vol. 57, no. 4, Budapest, 2004, 391-438, 425.

³⁸ Skorija istraživanja ukazuju na to da je ovaj kompleks mogao biti podignuti ranije, oko 1580. godine, odnosno da ga je mogao podići neki drugi Ferhad-beg koji je živio u tom periodu u Pečuhu. Hancz Erika, Varga Szabolcs, *Pécs mindennapjai a török féléhold alatt*, Pécs, 2013, 44.

³⁹ “Vakufnama Ferhad-paše Sokolovića”, prev. Fazileta Cviko u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (15. i 16. vijek)*, Orientalni institut, Sarajevo, 1985, 217-232; Bejtović, Alija, “Banjaluka pod turskom vladavinom”, *Naše starine I*, Sarajevo, 1953, 91-115.

⁴⁰ Alija Bejtović, “Stari trgovački putevi u Donjem Polimlju”, *POF* 22-23/1972-73, Sarajevo, 1976, 163-189, 175.

⁴¹ Adem Handžić, “O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u 16. stoljeću, Uloga države i vakufa”, *POF* 25/1975, Sarajevo, 1977, 133-169, 140-143; Fehim Dž. Spaho, “Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom 17. vijeka”, *Anali GHB V-VI*, Sarajevo, 1978, 217-292; Fehim Dž. Spaho, “Vakufi i vakifi u jugozapadnoj Bosni i Dalmaciji”, *Anali GHB IX-X*, Sarajevo, 1983, 87-94.

su Sinj, Vrljka i Hrvace, kao raskrsnica na saobraćajnom karavanskom putu od Splita prema unutrašnjosti.⁴²

Najpoznatiji objekt Ferhad-pašinog vakufa jeste njegova Ferhadija džamija u Banjoj Luci "najvredniji arhitektonski spomenik islamske kupolne bogomolje razvijenog tipa na našem tlu."⁴³ Pjesnik Sipahi označava je kao *velebnu bogomolju*, a Evlija Čelebi u svom *Putopisu* još 1660. godine okarakterisao je džamiju *poput carske*.⁴⁴ Analizirajući njenu strukturu Džemal Čelić je došao do "nesumnjivog zaključka da je organizator i rukovodilac posla bio dobavljen iz Carigrada, iz Mimar Sinanove škole i da se pri tom radilo o nekom od najsposobnijih učenika".⁴⁵ Džamija je minirana i potpuno srušena u toku agresije na BiH. Ponovo je sagrađena je i svečano otvorena 7. maja 2016. godine.

OBJEKTI SOKOLOVIĆA U SIRIJI I NA BLISKOM ISTOKU

Vakufski objekti Deli Husrev-paše Sokolovića

Sličnu sudbinu kao džamija Ferhadija dijeli i džamija Husrevija u Halepu. Kompleks Deli Husrev-paše Sokolovića dovršen 1546. godine, srušen je u toku aktuelnih ratnih dejtava u Siriji u ljeto 2014. godine.

Savremeni sirijski historičar Kamil al-Ghazi nabavio je vakufname Husrev-paše Sokolovića od njegovih potomaka koji su početkom XXI stoljeća još uvijek živjeli u Halepu i koji su, i prema vakufnami, bili određeni za mutevelije njegovih vakufa. U prvoj vakufnami je opisana lokacija kompleksa koji se sastojao od džamije i medrese, te tekije povjerene šejhu koja je imala i funkciju imareta koji se sastojao od trinaest soba, kuhinje, pekare, spremišta za drva, štale, čaršije i brojnih drugih objekata kompleksa koji se prostirao na površini od preko pet hektara. U drugoj vakufnami iz 1566. godine spominje se i turbe u blizini džamije u kojemu su bili sahranjeni njegov sin, Kurd-beg s majkom. Projektant Husrev-pašine džamije i medrese bio je Mimar Sinan.⁴⁶ Osim

⁴² Kornelija Jurin Starčević, "Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 38, Zagreb, 2006, 113-154, 123.

⁴³ Andrej Andrejević, *Islamska monumentalna umjetnost 16. stoljeća u Jugoslaviji*, Beograd, 1984, 40.

⁴⁴ E. Čelebi, *Putopis*, 214.

⁴⁵ Džemal Čelić, *Ferhadija u Banjaluci*, Društvo konzervatora BiH, br.13, Sarajevo, 1968, 6.

⁴⁶ G. Necipoğlu, *The age of Sinan*, 473. Vidi i: Çiğdem Kafescioğlu, "In the Image of Rūm': Ottoman Patronage in Sixteenth-Century Aleppo and Damascus",

ovog kompleksa, Husrev-paša je između 1521-28. godine dao sagraditi mesdžid sa medresom u Džiarbekru te *sebil-mekteb* (česmu iznad koje se nalazio mekteb) u memlučkom stilu u Kairu (1535-37.).⁴⁷

Objekti Lala Mustafa-paše Sokolovića

Brat Deli Husrev-paše, Lala Mustafa-paša Sokolović, ostavio je svoj vakuf u Siriji. Njegov vakuf u Damasku sastojao se od dvjesto devedeset dućana, pekare, šadrvana, hamama, džamije i mekteba. On je utemeljio najveći karavansaraj u gradu koji je postao poznat po imenu Pašin han (*Khan al-Baša*).⁴⁸ Osim toga, 1567. godine u mjestu Qunaytira u blizini Damaska na putu ka Jerusalemu podigao je džamiju, han, imaret i mekteb te drugu džamiju, tekiju i imaret u gradu Dženinu, između Damaska i Jerusalema.⁴⁹ Dok je bio učitelj (*lala*) princa Selima II, u Konyi podigao je džamiju, bezistan, karavansaraj u oblasti Ilgin.⁵⁰ U vrijeme kada je obnašao funkciju beglerbega Erzuruma (1563) u istoimenom gradu je sagradio džamiju i mekteb, koje je projektirao Mimar Sinan. Za džamiju je uvakufio šest velikih mushafa, dva velika bakarna svijećnjaka, svjetiljke, četrnaest velikih tepiha, dvije svećane sedžade koje su bile namijenjene za klanjanje Bajram namaza i sedam ćilima sa dizajnom mihraba.⁵¹ Osim toga, dao je sagraditi vodovod u Medini i dvije džamije u Tbilisiju i Karsu te džamije u Nikoziji i Famagusti na Kipru.⁵²

Vakuf Derviš-paše Sokolovića

U Damasku je svoj vakuf utemeljio i Derviš-paša Sokolović 1573. godine. On je bio mlađi brat Ferhad-paše Sokolovića i poginuo je ratu protiv Perzije, prilikom osvajanja Gruzije 1578. godine.⁵³ Kompleks se

Muqarnas, vol. XVI, Brill, Leiden, 1999, 70-96.

⁴⁷ G. Necipoğlu, *The age of Sinan*, 472.

⁴⁸ Marianne Boqvist, "Contributions of Šamsī Aḥmad Pasha and Lālā Muštafā Pasha to the Urban Landscape of 16th century Damascus", *Bulletin D'Etudes Orientales*, Tome LXI, décembre 2012: *Damas médiévale et ottomane. Histoire urbaine, société et culture matérielle*, Imprimé à Beyrouth, 191-207.

⁴⁹ G. Necipoğlu, *The age of Sinan*, 456.

⁵⁰ Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Lala Mustafa Paşa Külliyesi: Konya'nın Ilgin ilçesinde XVI. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen külliye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 27, 2003, 75-77; Şükran Genç, *Ilgin Lala Mustafa Paşa Külliyesi*, Konya, 2015, 5.

⁵¹ G. Necipoğlu, *The age of Sinan*, 458.

⁵² Isto, 456-457.

⁵³ Prema pisanju historičara Ibrahima Pečevije, "Derviš-paša je bosanskog porijekla i pripada poznatoj porodici Sokolović. Rođeni je brat majke, mene siromaha, punog grijeha. Derviš-paša je amidžić Mehmed-paše Dugog i mlađi brat rahmetli Ferhad-

sastojao od džamije, medrese, turbeta u koje je i ukopan nakon smrti, tri javna sebilja i jedne česme van gradskih zidina, te naročito impresivan Han svile (*Khan al-Harir*).⁵⁴

Objekti Mehmed-paše Sokolovića i njegovog sina Ibrahim-hana

Osim ranije spomenutih vakufskih objekata na prostoru Srednje Evrope i Anadolije, Mehmed-paša Sokolović utemeljio je vakufe i na prostoru Bliskog Istoka kao i svetih gradova Mekke i Medine. Među objekte Mehmed-pašinog vakufa na tom prostoru spada han u lučkom libanskom gradu Sajdi (Sidonu), koji je poznatiji po nazivu *Khan al-Franj*, zbog toga što je jedno vrijeme u njemu živio francuski konzul. Stefan Weber ovaj han naziva Mehmed-pašinom “trans-regionalnom investicijom”.⁵⁵ Ova građevina poznata je pod nazivom Han Ibrahim-hana, dok se kao utemeljitelj vakufa spominje Muhammed-paša ibn Džemaluddin Sinan. Da je riječ o Mehmed-paši Sokoloviću kao vakifu i njegovom sinu Ibrahim-hanu kao muteveliji hana, ustanovljeno je tek nedavno, i to na osnovu Mehmed-pašine vakufname za objekte u Halepu, gdje se spominje još i han u Sajdi.⁵⁶

Vakuf u Halepu je oformljen 1574. godine, a sastojao od stotinu dvadeset pet objekata. Centralni objekt nije bila džamija nego Carinski han (*Khan al-Gumruk*).⁵⁷ Spomenuti vakuf bio je jedan od najvećih pokrajinskih vakufa nekog osmanskog funkcionera. Vakufski objekti i nekretnine čiji su prihodi bili namijenjeni za funkcioniranje vakufa, nalazili su se u Mekki, Medini, Halepu i Pajasu, ali i u Antiochu, Aintabu, Bireciku (ar. al-Bira), Tripoliju, Damasku, Himsu i Hami, kao i u ruralnim oblastima poput Jabal Sim’ana i Azaza sjeverno od Halepa,

paše, koji je pao kao šehid u Budimu. Vrlo srčan i hrabar, stekao je slavu po svojim trajnim ljudskim vrijednostima. Otvorene ruke, privlačan, nenadmašan majstor u jahanju, hvalili su ga šamski i halepski konjanici i u njegovo vrijeme od njega uzimali lekcije o jahanju...” Ibrahim Alajbegović Pečevi, *Historija*, vol. 2 (1576-1640) / Predgovor, prijevod i bilješke: Fehim Nametak. El-Kalem-Orijentalni institut, Sarajevo, 2000, 39.

⁵⁴ Heghnar Zeitlian Watenpaugh, *The Image of An Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, Brill, Leiden-Boston 2004, 94; Ç. Kafesçioğlu, *Ottoman Patronage*, 74-75.

⁵⁵ Stefan Weber, “The Making of an Ottoman Harbour Town: Sidon/Saida from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries”, u: *Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule*, ed. by Peter Sluglett with Stefan Weber, Brill, Leiden 2010, 179-240, 191-193.

⁵⁶ Isto, 192.

⁵⁷ Ç. Kafesçioğlu, *Ottoman Patronage*, 71.

do Rumkale, Hawrana, Julana i Nablusa. Dakle, objekti ovoga vakufa i nekretnine nalazili su se duž jugoistočne Turske, sjeverne i istočne Sirije, Libana, Jordana, Palestine, Izraela i Saudijske Arabije.⁵⁸ Mutevelija Mehmed-pašinog vakufa u Halepu bio je njegov sin Ibrahim-han. On je bio potomak osmanske sultanske loze jer mu je majka bila sultanija Ismihan, kćerka sultana Selima II.⁵⁹

Mehmed-paša je sagradio i objekte različite namjene u Mekki i Medini, koji danas više ne postoje, a o njima svjedoče samo osmanski arhivski dokumenti. U jednom fermanu koji je upućen šerifu Mekke 1576. godine pojašnjava se da veliki vezir želi da kupi kuću sa dvorištem blizu harema Ka'be kako bi se tu smještali bolesni te da u blizini želi sagraditi javno kupatilo na komercijalnoj bazi. Šerif je zamoljen da pomogne velikom veziru da nabavi odgovarajuću nekretninu kao i prilikom nabavke građevinskog materijala.⁶⁰ Izgradnja spomenutih objekata završena je nakon smrti velikog vezira.⁶¹ U Medini je za izgradnju Mehmed-pašinog vodovoda i cjevovoda bio određen majstor za izgradnju kanala Džemaluddin, dok su namjesnici Aleksandrije i Sueca bili određeni da pošalju materijal za gradnju hamama.⁶²

Iz jedne temlikname, koja se čuva u arhivu Topkapı Saraya u Istanbulu, saznajemo da je Mehmed-pašin sin, Hasan-paša, u vrijeme kada je obnašao funkciju beglerbega Bagdada, planirao da polovinu prihoda nekih koristonosnih objekata, koje je u toj oblasti revitalizirao, namijeni za sirotinju Medine, a drugu polovinu za vakuf džamije u Bagdadu. Međutim, u međuvremenu je umro, a ta mjesta još uvijek nisu bila dodijeljena njemu u posjed. Zbog toga je 6.11.1603. godine temliknama dodijeljena njegovom bratu Ibrahim-hanu.⁶³

Svi navedeni primjeri ilustruju tvrdnju da su članovi porodice Sokolović, nekada samostalno, a nekada po direktnim instrukcijama Porte, objekte svojih vakufa podizali planski na određenim, vojno-strateški bitnim lokacijama, odnosno važnim lokalitetima na prometnim trgovačkim i hodočasničkim rutama od srednje Evrope pa sve do mjesta

⁵⁸ Watenpugh, *The Image of An Ottoman City*, 94-99.

⁵⁹ Tayyip Gökbilgin, "Ibrahim Han", *Islam Ansiklopedisi*, 5, 894-896; Feridun Emecen, "Osmanlı hanedanına alternatif arayışlar üzerine bazı örnekler ve mülahazalar", *Islam Araştırmaları Dergisi*, sayı 6, 2001, 63-76.

⁶⁰ G. Necipoğlu, *The age of Sinan*, 347.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto.

⁶³ Topkapı Sarayı Müzesi, Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu, *Fermanlar*, I. fasikül, No. E.I-12476, haz. Ülkü Alındağ et. al, Istanbul, 1985, 20, dok. 197 (E7779).

muslimanskog hodočašća u Hidžazu. Na taj način, doprinijeli su urbanom razvitku spomenutih krajeva te podsticali naseljavanje i privredu. Osmanski izvori pružaju sasvim dovoljno informacija za sačinjavanje baze podataka navedenih objekata te njihovo predstavljanje korištenjem digitalnih metoda. Na primjer, unošenjem određene vrste podataka u Microsoft Excel aplikaciju moguće je ubrzati proces uobličavanja historijskih georeferenciranih mapa sa vektorskim podacima, koje se izrađuju u softverskim paketima zasnovanim na GIS tehnologiji i slično. Na taj način moguće je ponuditi i vizuelnu predstavu načina na koji su ti udaljeni krajevi Osmanske države postali povezani istim specifičnim objektima vizuelne kulture islamskog svijeta u osmanskome stilu, “*diyari Rum cevami’ tarz ve resminde*”, kako to u svoje vrijeme pišu osmanski putopisci Mehmed Aşik i Evlija Čelebija.⁶⁴

ENDOWMENT OF THE SOKOLOVIĆ FAMILY FROM THE BALKANS TO THE MIDDLE EAST

Abstract

The Balkans and the Middle East are the two regions with shared history of more than four centuries, permeated by the Ottoman rule and its influences. The Ottoman administrators of the Balkans and the Arab provinces left a unique mark on the cultural and urban landscapes of the former Ottoman provinces in both regions. Members of the Sokolović family take a prominent place among them. The most important members of this family, *viziers*, *beglerbeys*, *sanjakbeys*, acting on their own or under direct instructions by the Porte, built their endowments (*waqf*) at strategically selected locations, busy trading or pilgrimage routes from Central Europe all the way to the Muslim pilgrimage at Hijaz. The construction of endowment-related facilities was a form of trans-regional investment, so that distant areas of the Ottoman time were linked by edifices sharing the specific elements of the Ottoman-style Islamic culture. This paper offers information on the endowment, as well as a map that shows the different parts of their endowment, in order to present visually the impact of this segment of activity of these personalities.

Key words: history, Ottoman state, Bosnia, Middle East, Mehmed Pasha Sokolović, the Sokolović family, endowment, new technologies.

⁶⁴ Ç. Kafesçioğlu, *Ottoman Patronage*, 70.

IZVORI I LITERATURA

- “Vakufnama Sinan-bega, sina Bajram-age, iz 1582.”, prev. Salih Trako u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (15. i 16. vijek)*, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, IV, 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, 193-215.
- “Vakufnama Ferhad-paše Sokolovića”, prev. Fazileta Cviko u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (15. i 16. vijek)*, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, IV, 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, 217-232.
- “Vakufnama Kara Mustafa-paše Sokolovića iz 1555. godine o osnivanju grada Rudo”, prev. Nedim Filipović, u: *Rudo, Spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade*, 1971, 173-177.
- Topkapı Sarayı Müzesi, Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu, *Fermanlar*, I. fasikül, No. E.I-12476, haz. Ülkü Alındağ et. al, Istanbul, 1985.
- Andrejević, Andrej, *Islamska monumentalna umjetnost 16. stoljeća u Jugoslaviji*, Beograd, 1984.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mi'mârî Eserleri: Yugoslavya*, III cild, 3. Kitap, 1981.
- Bejtić, Alija, “Banjaluka pod turskom vladavinom”, *Naše starine I*, Sarajevo, 1953, 91-115.
- Bejtić, Alija, “Rudo i rudski kraj kroz vijekove”, u: *Rudo, Spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade*, 1971., 179-226.
- Bejtić, Alija, “Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini”, *POF III-IV/1952-53*, Sarajevo, 1953, 229-297.
- Bejtić, Alija, “Stari trgovački putevi u Donjem Polimlju”, *POF 22-23/1972-73*, Sarajevo, 1976, 163-189.
- Bejtić, Alija, *Sokolovićev most na Drini u Višegradu*, Sarajevo, 1945.
- Casale, Giancarlo, *The Ottoman age of Exploration*, Oxford University Press, 2010.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa, “Lala Mustafa Paşa Külliyesi: Erzurum'da XVI yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen külliye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2003, c. 27, 74-75.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa, “Lala Mustafa Paşa Külliyesi: Konya'nın İlgin ilçesinde XVI yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen külliye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2003, c. 27, 75-77.

- Čelić, Džemal, *Ferhadija u Banjaluci*, Društvo konzervatora BiH, br.13, Sarajevo, 1968, 6.
- Emecen, Feridun, "Osmanlı hanedanına alternatif arayışlar üzerine bazı örnekler ve mülahazalar", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı 6, 2001, 63-76.
- Eyice, Semavi, "Azapkapı Camii: İstanbul'da Unkapanı Köprüsü'nün Şişhane tarafındaki ayağı yanında XVI yüzyıla ait damı", TDV *İslam Ansiklopedisi*, 1991, c. 4, 309-310.
- Eyice, Semavi, "Drina Köprüsü: Bosna-Hersek'te Vişegra d 'daSadrazam Sokullu Mehmed Paşa adına Mimar Sinan' ın yaptığı köprü", TDV *İslam Ansiklopedisi*, 1994, c. 9, 528-529.
- Eyice, Semavi, "Drina Köprüsü: Bosna-Hersek'te Vişegrad'da Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa adına Mimar Sinan'ın yaptığı köprü", TDV *İslam Ansiklopedisi*, 1994, c. 9, 528-529
- Finkel, Caroline, "Afterword" in: *The Frontiers of the Ottoman World*, ed. by A.S. Peacock, British Academy 2009.
- Ginio, Eyal and Kaser, Karl, "Introduction: Towards a Comparative Study of the Balkans and the Middle East", u: *Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean: the Balkans and the Middle East Compared*. eds. Eyal Ginio and Karl Kaser, Jerusalem: The Forum for European Studies, 2013, 3-21.
- Gregory, Ian N., *A place in history: A guide to using GIS in historical research*. 2nd Edition, Belfast, 2005.
- Hancz, Erika i Varga, Szabolcs, *Pécs mindennapjai a török féléhold alatt*, Pécs, 2013.
- Handžić, Adem, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u 16. stoljeću, Uloga države i vakufa", *POF* 25/1975, Sarajevo, 1977, 133-169.
- Jurin Starčević, Kornelija, *Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću*", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 38, Zagreb, 2006, 113-154.
- Kafescioğlu, Çiğdem, "In the Image of Rūm': Ottoman Patronage in Sixteenth-Century Aleppo and Damascus", *Muqarnas*, vol. XVI, Brill, Leiden, 1999, 70-96.
- Káldy-Nagy, Gyula, "Budın Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578)", *Bellekten*, TTK Yayınları, Ankara, 1990, Sayı 210, 649-663.
- Kastritsis, Dimitris, "Feridun Beg's Münşe-âtü 's-Selâtîn (Correspondence of Sultans) and Late Sixteenth-Century Ottoman Views of the Political World", u: *Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space*, ed.

- by Sahar Bazzaz et al., *Center for Hellenic Studies, Washington*, 2013, 91-110.
- Kuran, Aptullah, *Sinan: The Grand Old Master of Ottoman Architecture*, Institute of Turkish Studies, Washington, Ada Press Publishers, Istanbul, 1987.
- Kütükoğlu, Bekir, "Lala Mustafa Paşa", *TDV Islam Ansiklopedisi*, 2003, c. 27, 73-74.
- Müderrişoğlu, Mehmet Fatih, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz'deki İskelesi Payas ve Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, Ankara, 1995, vol. 2, 513-524.
- Müderrişoğlu, Mehmet Fatih, "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi: Edirne Havsa'da XVI yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen menzil külliyesi", *TDV Islam Ansiklopedisi*, 2009, c. 37, 359-360.
- Müderrişoğlu, Mehmet Fatih, "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi: Lüleburgaz'da XVI yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen külliye", *TDV Islam Ansiklopedisi*, 2009, c. 37, 363-364.
- Müderrişoğlu, Mehmet Fatih, "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi: Payas'ta XVI yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen menzil külliyesi", *TDV Islam Ansiklopedisi*, 2009, c. 37, 364-366.
- Necipoglu, Gülru, *The age of Sinan: Architectural culture in the Ottoman Empire*, London, 2005.
- Owens, Jack B., "Toward a Geographically-Integrated, Connected World History: Employing Geographic Information Systems (GIS)", *History Compass* 5, no. 6 (2007), 2014-2040.
- Papp, Adrien, "Building and builder: Constructions under Sokollu Mustafa Pasha's reign in medieval Buda", u: *The art of the islamic world and the artistic relationships between Poland and islamic countries*, ed. Beata Biedrońska-Słota et al. Krakow, 2011, 75-83.
- Parlak, Sevgi, "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi: İstanbul Eyüp'te XVI yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen külliye", *TDV Islam Ansiklopedisi*, 2009, c. 37, 358-359.
- Pečevića, Ibrahim Alajbegović, *Historija*, vol. 2 (1576-1640), predgovor, prijevod i bilješke Fehim Nametak. El-Kalem-Orijentalni institut, Sarajevo, 2000.
- Polczynski, Mark and Polczynski, Michael, "A Microsoft Excel Application for Automatically Building Historical Geography GIS Maps", in: *Transactions in GIS*, 2013, 17(1), 148-157.

- Popović, Toma, "Spisak hercegovačkih namesnika u 16. veku", *POF* 16-17/1966-67, Sarajevo, 1970, 93-99.
- Singer, Amy, "The Ottoman Balkans and the Middle East Compared: How Might This Be Accomplished?", in: Eyal Ginio and Karl Kaser (eds.), *Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean: the Balkans and the Middle East Compared*. Jerusalem: The Forum for European Studies, 2013, 23-40.
- Singer, Amy, "Introducing the Ottoman Gazetteer and Open Ottoman," *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 3, No. 2 (Nov. 2016), 407-412.
- Spaho, Fehim Dž., "Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom 16. vijeka", *Anali GHB V-VI*, Sarajevo, 1978., 217-292.
- Spaho, Fehim Dž., "Vakufi i vakifi u jugozapadnoj Bosni i Dalmaciji", *Anali GHB IX-X*, Sarajevo, 1983., 87-94.
- Sudár, Balázs, "Baths in Ottoman Hungary", *Acta Orientalia*, vol. 57, no. 4, Budapest, 2004, 391-438
- Sudár, Balázs, "Tko je bio Hasan-paša Jakovali?", prev. Ladislav Heka, *Scrinia Slavonica 9 (2009)*, 398-406. (izvornik: Balázs Sudár, "Ki volt Jakováli Haszan pasa?", *Pécsi Szemle* god. IX, br. 1 (2006), 27-34)
- Tanman, Mehmet Baha, "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi: İstanbul'da XVI yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen külliye (Kadırga)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2009, c. 37, 360-363.
- Turan, Şerafettin, "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", *TTK Belleten*, XXII/88 (1958), 551-593.
- Watenpaugh, Zeitlian Heghnar, *The Image of An Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, Brill, Leiden-Boston, 2004.
- Weber, Stefan, "The Making of an Ottoman Harbour Town: Sidon/Saida from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries", u: *Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule*, ed. by Peter Sluglett with Stefan Weber, Brill, Leiden 2010, 179-240.
- Yılmaz, Mehmet Emin; Gökçe, Günel, "Sâhib'ül-Hayrât Makbûl (Sokollu Mustafa Paşa)", *OTAM*, 38 /Güz 2015, 219-252.
- Watenpaugh, Zeitlian Heghnar, "An Uneasy Historiography: The Legacy of Ottoman Architecture in the Former Arab Provinces," *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, vol. 24 (2007), special issue: Historiography and Ideology: Architectural Heritage of the "Lands of Rum," ed. Gülru Necipoglu and Sibel Bozdoğan, 27-43.

